

Күрүңе байырлалы — Тыва Республиканын Хүнүңгө уткуштур

ТУГУВУСТУ ДАЛАЙ-ЛАМА ҮДЫКТААН

Шажын-чүдүлгөдө чончу чүдүлгөдө деткиринче, улустарнын чанчылдарын, езулалдарын, сагылгаларын катал тургузарынчы Ш. Д. Ооржак кичээнгейин салып турар. Хамыктын мурнунда делегейде эң-не улуг шажыннын бирээзи, сарыг шажынны, Тывага непереди, хөгжүдери чутула деп санаан. Хостуг эрге-шөлээлиг демократия үезинде сарыг шажыннын катал тургузарын, Богда бурганнын өөредин непередери эргежок чутула болу берген. Ычангаш сарыг шажыннын шылтагангай баштыны, сурагылы философ, тайбын болгаш кижинин эргелери дээш мога-шыла чок демиселчи, Нобель шанналдын лауреады XIV Чырыктылы Далай-лама Тенсин Гьят-сонун албан езузу-биле Тывага чалаар эгелекчи саналды Президент үндүргөн. Республиканын Дээди Сөведини болгаш Чазактын удурт-лазы-биле ол дугуржуп, чутаалашкан, Чырыктылыг Улуг Башкыже Тывага аалдап келирин чалаан тускай албан бижин чоруткан.

Президентини чалалгазын Ыдыктыг Башкы улуг өөрүшкү, хүндүткел-биле хүлээп алгаш, Тывага ыял-ла челе бээрин дынаткан. Бо улуг бөлүшкүнү дугайнда республиканын ажилчы чонунга чарлап дынаткан, аңаа бөлөткөлдү хынамчалыг чоруткан.

1992 чылдын сентябрь 19 — Тыванын төөгүзүңгө онзагай хүн болуп артар. Далай-лама буряту Тыва черге "Як-40" самолет-биле укуп чедип келген. Тыва Республиканын Президентини Ш. Д. Ооржак баштаан удуртукчулар, журналистер улуг аалчыны Кызыл-дык аэропортуна тыва чачалыг эзулар уткуп, хүлээп алган.

Ш. Д. Ооржак Улуг Башкыны уткуп алгаш, аңаа байыр чедирген.

— Тыва Республиканын хей националдыг чонуну, оон Дээди Сөведини, Чазактын база бодунун өмүзүмдөн Силер бүгүндө бистин чурт-вуска артыг сүтүктүң ачы-буянын хайырлап, мээрлап келгенер-биле кадымнарны айтыр, бедик хүндүткелдини ийги байырын чүректин ханызындан чедирип тур мен.

Тыва чонуну чүткүл-со-рун хей-ай кирип, сүдүзени бедидип, оон шаг-үеден бээр

сүзүглөп келген ыдыктыг шажын-чүдүлгезин бодардып, улуг мөргүп кылып, судур номчуп, буян чедирип көрүңер дээн бистин айыт-калдызвисти биче сеткил-биле оваарып, хүлээп алганыңар дээш, улуг-биле четтирдикс.

Ыдыктыг Башкы Далай-лама анаа хары кылдыр мыңа дээн: — Тыва черге бир дугаар аалдап чедип келгеним-биле менээ илереткен изиг болгаш эпиги-ээлдик байыр чедир-ишкениңер дээш улуг-биле өөрүп четтирдим, аажок өөрүңүң-дүр. Силерниң эпиги-ээлдик чыгыш сөстөрүңер мээң сеткил-сагыжымга аажок таарышты, оларны улуг өөрүшкү-биле хүлээп ал тур мен.

Ыдыктыг Башкыны күзүлдү-биле уткуп келген, аңаа байыр чедирген, хүндүткелин илереткен каас-коя кеттиңер кызылчыларын, найыс-малдын аалчыларын хейнү чүү дээр, олар аэропорттан хоорайнын кудумчуларын аэроуруктарың ол-бо тала-ларында чыскаалдыр туруп-кан, Хүндүлүг аалчы эргелери байыр чедирип, тейлеп, чүдүп турганнар...

XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыктылыг Далай-лама-биле ол хүн театр мурнунда Төп шөлгө чоң-биле ужуражыл-ганы эрттирген. Айыткан ша-ыракта четпейн турда-ла, чүг-ле кызылчылар эвес, кожун-нардан келген чоң шөлүг дол-дур ээлеппен. Кижки бажы ки-зирт чүе.

XIV Ыдыктыг Далай-лама тускай машина-биле келгеш, Чазак бажының баарыңа дүшкөш, театр аксында тур-гускан тускай Дүжүлгезинче чоруп орда, шөлде долдур чылган түмөн чоң анаа тейлеп, хүндүткел-биле байыр чедирип турганнар. Чылган чонун ортузу-биле Ыдыктыг Башкы хооларын тейлей түдүп алгаш, буян-кежиктиг хүлүм-зүрүн хүлүмзүрүп, иштиңде йөрээлди номчуп чораша, Дүжүлгезинче чоокшулап кел-геш, бичи уруглар анаа хей-ле өң-баазын чечкертени сөннөп, хүндүлелдин езула-вын илереткен. Чырыктылыг Башкы Дүжүлгезинче саадал-канда, Чазак бажынындан Президент Ш. Д. Ооржак баш-таан республиканын удуртук-чулары үнүп келгеш, Ыдык-тыг Улуг Башкыже утпалкан-нар. Оларын артында Тыва-нын Дээди Сөвединиң каш

хонук мурнунда сессиязынга бадылап алганы Тыва Респу-бликанын Күрүңе тутун бөлүк кижилер чада түдүп алган кел чорааннар. Дүжүлгеге Прези-дент чедип келгеш, Далай-ла-мага кадакты сунган. Оон соонда Президент чүве чутаалаан:

— Ыдыктыг Башкы, Чы-рыктылыг Далай-Лама Силер биле бистин чонувус бир ду-гаар ужуражып турар-даа бол, Силерниң дугайыңарда хейнү дыннаан. Ыдыктыг адынарың улуг хүндүткел, сүзүткел-биле адап, сарыг шажынның Тыва черге катал бодарыңга чал-барып, идегеп, бугуреп турар.

Тибет биле Тываның аразы ырак-даа бол, Силерниң ыдыктыг чуртунар-биле ке-ээлде чоок, кожа-хелбээ чо-раан. Бистин ада-өгбелери вис-тибет эмнээшкениң, фи-лософиянын, шажын-чүдүл-гениң өөрединин дээжи-лерин шигээлди ал, оларны боттарыңны амьдардап-чур-тагалыңың мөзү-шынарың-нын, угаан-сарымыңны, на-ционал культуразыңны үлгө-рөңгө, овул-хевир кылдыр хүлээп ал, ону салгалдан салгалче дамчыдып келген.

Тыва Республиканын Дээди Сөвединиң смелээзиниң эзу-таар база Тываның чонунуң күрө-лини баарындаал, бистин Тыва күрүңеистик чаа Тугун ыш-кы-тап, сүзүткел бээрин Силерден улуу-биле дилеп тур мен.

Чырыктылыг Далай-лама Тыва Респу-бликаның чаа Күрүңе тутун ыдык-таан. Ол хүнден эгелээш, Далай-ламага ыдыктыгың Тыванын Күрүңе туту респу-бликаның арыг ак-көк дээр-ниң адаанда, чараш бойдус чурумалдыг дөлгөмнөриниң кырында салгын аайы-биле чоргаар киискип турар.

Ыдыктыг Башкы Далай-лама сес алгаш, айытканы болза:

— Менээ бараалгаткан чыгыш байыр чедириниң дээш Тыва Республиканын Президентиниң, Тыва Рес-публиканын Дээди Сөвединге аажок улуг өөрүп четтирге-нимни илередиң тур мен.

Силер менээ Тыва Респу-бликаның чаа Күрүңе тутун ыдыктыгар эрге берген бол-ганыңарда, ол туткун алаанга Тывага демократия, хосталга болгаш чонуну чаагай чоруу бодаразын дээш, мөргүп кы-лып, тейлеп чоруур мен.

Силер ам хостуг болганы-

нарда, буддизмни хостуг өө-рө-нип, шингээлди ал, боттары-ңарның үрегдеттирген хүрээ-леринери катал тургузуп ап шыдаар силер. Хүрээ-хиити он-он чылдар дүргүзүңдә кы-зып-хыйып, бажып келген-даа болза, бо мында чыгып кел-ген чоңунуң кайгамчык хей болуп турары силерниң чү-ректериңерде хүрээ-хииттиң дириг артып калганын хере-чилеп турарыңга өөрүп тур мен.

Амгы үеде кижилерниң хей кезинге чүг-ле чангыс материалдыг чаагай чүүлдер долу аас-кежикти берип шы-даас дээрзи билдингир. Са-гыш-сеткил байлаа база эрге-жок чутулазын чонунуң хей кези утаал-билеп турар аларган.

Буддизм бот-боттарыңа эки күзүлгид, чыпшык болуп ар-ганы кижки төрөлгөтенге беришаан, бүгү делегейге тайбыны камгаларыңга идиңи берип турар. Ычан-гаш ол өөредиг амгы үеде аажок улуг ужул-дузалыг. Буддизм өөрединиң бир кол ужул-утказы — күш дөгөвези, күш ажыглавазы. Бо дээр-ге, силерни долгандыр турар бү-гү-ле кижилерге, бүгү дириг амьтаннарга дузалаар дээзи ол-дур.

Сентябрь 20-нүн хүнүнде 14 шакта Ыдыктыг Башкы Далай-лама хөгжүм-ши теат-рынын баарында тургускан Дүжүлгезинге олурупкаш, чылган хей муң чоңа Богда бурганниң өөрединиң дугай-ында чутаалап берген бол-гаш шажын-чүдүлгө судурла-тан номчөөн. Богда бурган чүс ажыг угадылалып номна-рын бижээң болгаш бодарат-кан. Аас-кежикти сагыш-сет-килдин, мөзү-шынарың ка-дык-чагайы чокта чедип алы-ры бергезин ында айыткан. Бай-шырар-даа болза, са-гыш-сеткилдин байы чокта, аас-кежиктиг болбас. Кара бодалдардан аас-кежик чок чорук, човалаң үнөр. Кижки бү-рүзү сагыш-сеткилин үргүлчү арылап, оңу байыдар болза, ыңчан аас-кежиктиг болур.

Кижиниң амьдарлыгына эвээш эвес бергелер тавар-жыр. Ону ажып эртерде чыл-дааганын, азы оң алыс дөзүң тодаралып алган. Богда бур-ганың чылдааңа хамаарыл-галарың дугайында өөре-ди номналы делегейде не-перей берген. Ону тодаралып тыварда, баштын мээ-меде-релин сайзырадыр, сагыш-сеткилдин салдарлыг болурун

чедип алыр. Буддизм дээр-ге мээ-медерелдиг болур ду-гайында эртем дээрзин Улуг Башкы чутаалаан.

Хай-бачыттан адырлыр дие, кижки болун боду кижки-зидер, өөредип, өскөлөргө ба-гай салдар чедирер чүүлдер-ни кылбас. Ам бо хүнден, бо шактан эгелеп, аас-кежиктиг, мээ-медерелдиг, чаагай са-гыш-сеткилди, арыг бүдүш-түг болуру дээш демиселди эгелээринче чылган чонну Чырыктылыг Далай-Лама кыйгырган.

Республиканың Иштики херектер яамызының санал көргөниң эзутаар алыр-га, театр шөлүңгө болган мөргү-лгө үжөн муң ажыг кижки киришкен. Оон мурнунда хүнде эрткен ужуражылгага база ол хире чоң чылган. Улуг-Хеминиң Хайыраканга болгаш Чадаанага эрткен мөргүлгөргө барың кожун-нардан бежен муң хире кижки киришкен, сагыш-сеткилин арылаткан.

Ыдыктыг Башкы Далай-ла-манын Тывага чоранып төгүлүгү улуг ужул-дузалыг, оон чонунга утундурбас улуг болушкун болган. Сарыг шажынның номналын рес-публикага непередиринге, хөг-жүдөринге биче эвес ролду ойнаан.

Тыва Республиканын Пре-зидентини, Чазак сарыг ша-жынны непередиринче са-гышты салып турар. Далай-ла-манын Чазак-биле кады ажылдажылганы чорудуп эге-леш. Тибеттиң мергежилдиг, эртем-билигилгил ламалары бисте ахылдап, боттук дузаны чедирип турар. Ыдыктыг Далай-ла-манын төлээзи геше Джама Тилең башкы бистин республикага үргүлчү кээп, сарыг шажынның номналын непередир, хүрээ-хиити, ламаларын ажил чоруул-газын чогуур деннелге тур-гузарынын хемчеглерин ал турган. Будда эртемниң кол-коп угадылгалы тыва ытыч окулдары шийитип хүлээп алынганын. Хуурактары Инди-да, Санкт-Петербуртта, Бу-рятияда, Моолда өөредип турар. Сарыг шажынның хүрээ-лериниң саны көвүдөп орат.

Ычангаш шажын-чүдүлгө талазы-биле чонунуң чанчыл-дары, сагылгалары, езулалда-ры Тывада катал тургустунуп турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЭДЕПЕЙЛИГ ЛОПСАН-ОСУР

Маркстын болгаш Лени-нин-биле ап көөргө, тоталита-ризм социализмниң ыт-канынарыңа дүшпөс. Ынчал-за-даа херек кырында систе-маже кире бергеш, ол коргун-чуг күш аларган, ону амьды-ралыыстан көргөн-даа бис.

Оон эң-не хоралыг илерээш-кини болза, аңаа карышкан чүүлдерни шуут бузуруп чораны. Чижээ, кырган-ачам 19 чүс чылдын төңчүзүнде элээн каш анык кижилер-биле кады Би-Хемге чедип келгеш, бодал көөргө, Хем-чиктен келген хире чүве, бистин үк-бөлүгүсү кирип, Маа-ды деп фамилияларың алар-ган. Ол кижилерни, оларның урут-дарынын арай сөөлүзү-дир "кезек иргиттер" деп адаар аларган. Манчын-Моол кады төрөөн угбашкыларга кадалган улус. Сөөлүзүң-ден Анна угбай төртүттүң, ол — 1965-1986 чылдарда Би-Хем райкуксомунуң даргазын-га ажилдап чорашан М. К. Дамчайын кадайы, М. К. Дамчай, Лопсан-Осур болгаш өскөлөрүн-даа дугайында менээ хейнү чутаалап берген кижки.

Кырган-ачамның болгаш өскөлөрүн-даа дугайында аалдар улустары чүве чутаа-лашпас турган. Кырган-ачам-ның дугайын Көк-Кыс угба-дан дыннап алган мен. Күрүңе архивиниң материалдарында, 1923 чылдын дангызында Маа-ды кожунуң партизжилери 319 кижиге турган. Маады Сум-баа 46 чыл иштиңде респу-блика дангызында 2469 дугаар-да туруп турар. Ол үеде ТАР-нын бүгү кезижүңерини 2651 кижиге турган (ф.1, оп.1, д.30а).

Сөөлү чылдарда, ылангыч ТАР-нын тургустунганын 80 чылдын демдеглеп турар үеде, көсчү чангыс чер-чурттугла-рым — би-хемчилерин төөгүзүн соңуугарың дам берган. Оон-биле кады орден-ни Би-Хем 2002 чылдын июль 16-да 70 чыл юбилейин демдеглээр. Оларнын аразы-дан адазының ады ам-даа билдинмес Маады Лопсан-Осур онзагай ыгылып турар. Тываның Улустуң чогаалчызы, "Делегейин дириг эртинези" хүндүлүг аттын эдилекчизи М.Б. Кенин-Лопсан бодунуң "Буян-Бадырды" деп роман-эссезинде (445-456 болгаш эске-даа арыннарда) Лопсан-Осур дугайын тодаргай, чөптү бижээң, депшигелиг, улуг ажилдакчы кылдыр көрүскен. Ийи томун "Тыванын төөгүзүң" (Москва, 1964 ч.) оон ады чүгүл хей кезек черде: ийиги томун 94 ар-нында скобка иштиңде "1922 чылдын февралда Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазына мур-нунда Маады сумузуңа чагы-рыкчы чораш Лопсан-Осуну томуялаан" деп бижээң (1921 чылдын август 13-16-да Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралын-дан оон ТАР-ның Чазак Дар-газынын оралакчызыңа соң-гуктанып утупкан), ол-ла номун 107 арнында: "Дерзиз контрреволюшчу Лопсан-Осур ТАР-ның хүрээленин-ден 1923 чылдын июль 10-да үндүрткөн" деп бижээң. 1975 чылда Кызылга үгөн "СЭКП-нин Тыва организацизынын

төөгүзүнүң очерктеринде" бодунуң чингине секретары-ның адын безин адаван, ниити бодалдар-биле кызы-гаарланып каан.

БИЛДИНМЭЭН КИЖИ

Лопсан-Осунуң кайыын чедип келгени билдинмес. Үш турушту езугаар алырга, ол Хемчикте төртүттүң болгаш 20 азы 22 хар хире чурттаан хире. Бирээде, ол аныянда моол Тибетке сарыг шажын өөредин алган деп чүве билдингир, улуг лама турган, моол, тибет дылдары билер турган, ындыг билигин кол-дунда барың кожунуңарны төлээлери чедип ал турган. А Би-Хемге херек кырында хүрээ безин турбаан. Ол орус дылды Би-Хемге тургаш өөренип алган хире. Ийде, Лопсан-Осунуң чоок төрө-дери ыңчаарда-да, оон сөө-лүң-де да тывылбаан. Оглу Шыванак-Көк — 1908 чылда Тураннын орус школазынга өөренип кирген тываларын бирээзи. Оон фамилиязын бижээң 1912 чылдын школа журналын РСФСР-ниң школа-ларынын алдарыг башкызы М.В. Селина тыпкан. Лопсан-Осунуң кадайы Би-Хемге өөнүң ээзи-биле кады келген хире. Үште, Маады деп фами-лия төрөөн фамилиязы эвес болгу деп. Оон болгаш када-йының Маадылар угундан үңген фамилиязы билдинип кээп болур турган.

Мен бо чүүлдерни када-йын болгаш он уруун бодунуң төрелдеринге таныштырбайн, 1936 чылда өлүп калган кы-рган-ачамның, ол ыкшак Көк-Кыс угбайның төөгүзүңгө үн-дөзүлөп, бодал ор мен. Олар Би-Хемге 30 чылдарын эге-зинде келгеш, Маадылар аларганнар, узун назынын ол-ла фамилиязы-биле чурттап эрткен, төрелдери-биле би-лишпес чораш. Он бир хар-лымда чилириктем, аажок ак сеткилди, тес соянары ук-тут Маады Санааны төрөөн адам кылдыр хүндүлөп чораш мен.

1932 чылда Лопсан-Осунуң кадайы-биле кады Урбунуң кижки четпес кыдынынче, а оглу Шыванак-Көктү Чөөн-Хемчикке шөлүп, сыгыртап-кан. Чагырыкчылар Лопсан-Осунуң кааа төртүттүңени билеп турганын магат.

Лопсан-Осур эртем-би-лигилгил, мерген угааның чо-раан болгаш Маады сумузу-нун чагырыкчызы аларган. Ол ук үеде савыг херээ калбар-тып, Хүтке сыныннар өстүрүп, муракчы угаан-бодалдын кижизинге санадып турган Иннокентий Сафьянов-биле чоок билчир чораш.

Лопсан-Осунуң чадыр-өө Туран хоорайдан ырак эвесе, Кудургуң даанын эдээнде, Ку-дук деп черге үргүлчү турар. Оон мурнунда ол чер ээн тур-ган, Лопсан-Осур оон арте-зиан аржаанын болгаш кы-жын доммас кара-сугну ажит-кан. Лопсан-Осур улуг дарга аларганда, ук аржааны Ноян-Кудук дижи аларган. Ол ынды аржаан кара-сугларың Шивилгиге, Суглуг-Оога ажиткан. Суглуг-Оога аржаан суурдан ырак эвесе Хааннар ортулажынын булуңунда турар чүве. Лопсан-Осур бир куй тып алгаш, аңаа 7 чыл

чурттаан Суглуг-Оо деп черге совхозтун "угааныгылары" 60 чылдарда улуг суг хөөлбөз тургузар дээш бульдөзөр-биле кастыргарга, оон суу шуут чиде берген.

Лопсан-Осур моол уктуг кижки деп ийиги бодал база бар. Ындыг бе дээрге, оон тыва куруңениң баштыны аларганы база элдептил. Ол дугайын бодан-даа херээ чок. Ыңай-бээр сывырталып чораш, ол бодунуң утун бо-давайн чораш, Россиянын та-лалакчызы кижки. Оон дыл-домаан алырга, ылап-ла тыва кижки. Өске уктуг турган бо-даа, тыва, орус дылдары кыска үеде шингээлди алары берге, суму оон соонда күрүңе чагы-рыкчызы алары берге. Ону чүг-лө өттүр көөр чоң билеп каар.

УШ ДАКТЫР ДАРГА

1921 чылдын улусчу рево-люциязынга чедир Лопсан-Осур Маады сумузуңун чагы-рыкчызы турган. Чагырыкчы бооп ажилдап эгелээн үе-зи билдинмес. Ону хөрөчүлээр хире кижилер өске делегейде чурттап берген.

Лопсан-Осур Маады суму-зун кожуну кылдыр эде тургузар деп орадалшканын даап бодал болур. Бо анаа эвес херек-тир. 1919 чылга хамаар-жыр, амбын ноян Соднам-Балчырын Оюнар суму-зунуң чагырыкчызы бээрзи Анжыкайга болгаш Даа лама Балдарга бижээң чагаазы архиве бар. Ында Оюнар су-музун кожуну кылдыр тургу-зарынын барымдаазы чок, үнөң байдалы берге болган-да, чамдык дүжүмөттөргө ча-рылдырыкчы хөөнер чур-густунуп кээп болур дээрзин айтыкан. (ф.1, оп.1, д.16).

Маады сумузун кожуну кыл-дыр эде тургузарың эргежок чутулазын дугайын Лопсан-Осур Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралынын делегаттарыңа бузуредип турганын сөздө материалдарыңдан көрүп болур, сөөлүзүңдү Маады кожунуң тургустунган-даа.

Лопсан-Осур Буян-Бадыр-гы, Иннокентий Сафьянов болгаш өскөлөр-биле кады 1921 чылдын август 13-16-да Суг-Бажынга Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралын беле-ткээринге болгаш эрттире-ринге дорт киришкен, оон президиумунга 11 кижки-биле кады олурган. Ук Хуралга Тыва Арат Республиканы тургускан, а Лопсан-Осур Чазак Даргазынын (Төп Чөвүлелдин) 6 кезижүнүң бирээзинге соңтуккан.

"Мен болза Россияның шагдары-ла талаалакчызы кижки мен, ычангаш Совет Россиянын төлээлериңин саналдап кириген Консти-туция телевидени хүлээп алырыңа чөпшээржиң тура-рыкчызы бүгү кожунуң өмү-нээзинден медегледим" — деп, Лопсан-Осур сөздөй чутаалаан (ф.1, оп.1, д.29).

Чазак Даргазын соңтук-кан амбын ноян Соднам-Балчыр Хуралга безин кел-бөөн, дарга болуп дуулаалын далган ойталаан. Соднам-Балчыр Хуралдын делегаттарыңа чоруткан чагаазыңа мынчаар бижээң: " амгы үеде оорган

(Улангызы 3-үк артында).

ИЕНИН СӨЗҮ

Кижки эрткен оруктук, төр-рөөн черлиг, төрөл чоңунг, ада-иелиг болур, биригээр чутаалаарга, үңгөн үңгүлүп, үс уш ыкшак, ужул үңгөн уялыг болур азы бир ыязы чутаалаарга, ол шупту кижки бүрүзүңгө хамааржыр, кижки бүрүзү намдарлыг, төөгүлүп, ону чутаалаар болза төмөс, батпас чүве ыйнаан.

Шынап-ла, хандыр бодал көөргө, бистин ада-иевис-даа, бис боттарымыс-даа чурттал-ганын экизин-даа, багайын-даа чурттап эртип келдивис.

Тыва төөгүлүгү үени эрт-кен-дир. Мен, өске бүгү тыва иелер ыкшак, сактып бодал кээрмиге, ыңзы-бүрү оруктар-ны эрткен-дир бис.

Ам уку-бажы билдинмес реформаже, рынокче-даа кирдивис, ону чурттап көрүп чор бис. Рынок-да берге-ле-дир. Бот-хандыртынарынче-

даа кирдивис. Колхоз, совхозу-вустуң чамдыкы буурап, сан-дарал дүшкен. Амьдыралдын эки-даа, багай-даа талазы бар аларган. Ону шупту билер бис. Бөдүүн даараныкчы кижки мен, ам күш-ажылдын хоочуну, пенсионер алардым.

Кандың-даа үеде күш-ажыл — амьдыралдын дөзү, чуртталганың арны, оон ачы-зы-биле кижки амьтан бодалар чурттап чоруур, оон ачызы-би-ле бай, шыдал күш кирип чоруур. Барык бүгү назымың да дааранып келген мен, шы-нап-ла, көдөөдөн келгеш, Тыва-да сурагылы, Улустуң чо-гаалчызы, Ленички комсомол шаңгалынын лауреады Салим Сазыгович Сүрүн-оолдун (ол мээң даайым, аким боор кижки, ам бистин аравыста чок-даа болза) бажынынга кири бижиктеш, чурттап турдум.

Амьдыралымда бир-ле дугаар коллективтиг, Кызылдың, ыңчаарда Раскова аттыг, даа-ранылга комбинатынга ажил-дап кирдим. Он сес харлыг анык уруг тургаш, эш-өөрден канчаар ажилдарын айтыр-тып ал, күш-ажылды шымып кирген мен. "Кыры шимчээр — хырын тодар" деп чутаа бар болгай. Кызыл ажилдап-ла турган бис. Ынчан соци-алисттик чарыш деп чүве бар, тус-тус кижилер болгаш бригадалар аразыңа чарыш турган. Анаа тийлээр болза, шаңнал-мактал-ла да чедер-ле сен. Коллективтиг күш-ажыл деп чүвениң кайы-хире ажилкыны, күш-ажылга ынак кижки багай эвес чурттаар деп чүвени херек кырында бузу-реп көргөн мен. Элээн үе ажилдап чоруй, ниити ажалта жоюлуп, харын-даа бурунгар-ла, муракчыларын олурун-га кирип-даа турар аларган мен.

"Кежээниң мурнунда хүн-дү" тыва улустуң ындыг чутаа-зы бар. Ол болза үдөңзиниг, ханы утталыг. Бодунуң кы-зымак чоруум, эш-өөрүмнүң деткимче-биле мурнуку одурумже үнөр-даа аларган мен. А кызартал түнелдеринге материалдыг-даа, аас-даа шаң-налдарын алдыр чүве. Бир катал хуралга материалдыг шаңнал-даа, хүндүлүг бижик-даа алган мен. Ындыг шаңналдарны та чечени алдым дээр. Ол бүгү күш-ажылдың ачызы, кызымак чоруктун түнели-ле болгай.

Өтүп-баштып, уруг-дары-лыг аларгаш безин ажилдап чордум. Чоорту эш-өөр-даа, таныш-көрүш-даа көвей алар-ган. Амьдырал чангыс черге турбас, шаг-шаа-биле турбас, чааылдак көвү-ү-биле чытпас деп чутаада ыкшак, амьдырал чеже-даа өскөрүлгө, даараныр ажилым черле кагбаан мен.

Хей чылдарда ак сеткилди ажалым дээш Тыва АССР-ниң Дээди Сөведини Президиу-мунуң Хүндүлүг биж

Удуртукчу, ооң ажил-херээ БҮЗҮРЕЛИН ШЫНЗЫТКАН

— Партия, совет, профэвиле органнарыңай хей чылда ажилдаан, арга-дуржулгалыг апарган кижилер болгай силер. Кожуунуң почта салбырынын начальнигинге ажилдаар кижилер тыгылбай тур. Улус аңаа ажилдаарын аңаас чүе-дир, Елизавета Михайловна, Силерин орта ажилдап шыдаар деп, кожуунуң удуртукчулары дугуржул, сүмелештирбис — деп, Елизавета Михайловна Кууларга ыңчангыс кожуунуң бир удуртукчузу чутаалаан.

Шынал-ла, кайы-даа организаторларын акша-төгериң үмөстөң, байдал элээн нарылдап бар чыдарын Елизавета Михайловна боду база эскерип, удуртукчу ажилга ажилдаары харысалгалыг деп чүвени билеп турган. Ынчалза-даа кожуунуң удуртукчуларынын болгаш харылаа салбырынын ажилдакчыларынын аңаа бүзүрелинден ол олталар арга чок болган.

Баштай-ла коллектив кезиңиниң чыгып алгаш, орта канчаар ажилдаа экпел, чүңкү кылырын дугуржул, сүмелешкен. Бир дугаарында-ла ажилдың арга-методун эскертип, үстүндө белен чүе манаан херек чок, хөдөлүп, чаа сайгарлыкчы ажилды эгелээр, боттары акша-төгерики тыгыр арганы дилээр деп шийтирилген алганнар. Мынчалдыр Елизавета Михайловна 1993 чылдың август айдаан эгелеп Танды кожуунуң почта салбырынын начальнигин эрге-дужалды холга тудуп, ажилдап эгелээ.

Экономикалык рыноктуң берге үе-чадазында кожуунуң харылаа-чылары боттарынын орулгазын өстүрер, харылааның чер-чөлдөрө салбырларын хагбас, ажилчыларнын санын кызырбас дээш элээн күнөнишкенин ажилдап турганнар. Ынчалза-даа оларнын кол ажилы-

почтаның яныз-бүрү ачы-дуза чедирилгенден оларнын киирип алыр бугу орулгазы чүтпө 6 хуудан чүү-даа ажык үнөс-тир деп чүвени билгенер. “Харылаа дугайында” хоолуну үрөвөй, өскөртөн орулга кириер ажилдарын олар дилеп эгелээнер. Чонга ачы-дуза чедиринин бар-ла аргаларын ажилдап тургаш, 1996 чылдан бээр орулгалыг ажилдап эгелээнер.

— Сөөлгү чылдарда киирип алган орулгазы-биле боттарыныска автомашиналар, кывар-чаар материалдар кудул, саарг станция (АЗС), магазин, аптека ажилды, бо талазы-биле чонга ачы-дузасы чедирип эгелээнер. Моон мурунда чылдарда ыш-каш чолаачылар канистрлер-биле Кызылдан барып кывар-чаар материалдар дилевестээн, чаксы, күскү сезонунг ажилдарда көдөңнөң чонунга бензин, солярканы база сатып турар бис. Мынчалдыр ажилдааныстың түңнелден, 2000 чылда, бистер нийтизи-биле 3 миллион рубльди ажилдап алдывс, 1999 чыл-биле деннээр, ол 2,2 катап өскөн, арыг орулгазы 112 муң рубль болган. Үндүрүг болгаш өске-даа бюджеттен дашкаар фондурларга 1,6 млн. рубльди төлөң бис, мурунку чылдарга деннээр, 3,1 катап хей болган.

Бо чаа вектин эгезин бистиң коллектив багай эвес көргүзүлгө-биле эгелээ. Эрткен 4 айларда 1,3 млн. рубльге яныз-бүрү ажилдарын кылып, 90-муң рубль орулганы бирги чарталда киирип алдывс — деп, Елизавета Михайловна коллективтин ажилынын түңнелдерин таныштырды.

Ийи-үш чыл бурунгаар кожуунуң пенсионерлеринин, инвалидтеринин пенсия акша-зын, ажил чок улустарга посо-

бие акша бээрин тускай дугуржулга-херээ чарып алгаш почта салбыры берип эгелээ. Пенсионерлер, инвалидтер пенсия акшазын ол үнгөн хүнүнде-ле ап турар аларган. Бо талазы-биле оларда хомудал чок Чамдыкта алган акша-зы чедишпейн баарга, олар бистин садыныстан чугула барааннарын чээп ап турарлар. Аптекадан хереглээ эмерини база алгаш, пенсия акшазы үнүп көзгө, төлөп берип турарлар. Кожуунда ам ажаалда кассалары хагынган, чонунг акша-төгерики шыгжаар черлери бо чылдың эгезинден эгелеп чок болган. Кожуунуң харылаа эргелели боттарынын салбырында Кызыл хоорайда турар “Связь-банк” черинин салбырын ажайып алган. Моңу харылап турар тускай ажилдакчыны тургускан. Ам кожуунуң чон боттарынын артыкшылыг акшазын ажаалда касса-зынга шыгжадып турарлар. Бо хүнүрге чедир 400 кижик акшазын шыгжадып, касса дептерин алган. Кедизинде барып банк ышкы ажилдаар тускай керээни тургузарын планнап турар. Пекарня болгаш бо акша шыгжаар черде ам 6 кижик ажилдап турар. Бо чорук чаа ажилчы тургушарын немешкен херечилеп турар.

Кожуунуң харылаа эргелели ам бот-оругта-саарылгалыг, боду акша-төгерики тып ажилдап турар организация болган. Рыноктуң хоолузуң езуугаар олар кым-биле-даа күш-ажылчы маргалааны салып, ажилдап шыдаарлар. Эрткен чылдың апрель айдаан эгелеп харылаачыларнын материалдык сонургалын бедидер сорулга-биле оларнын акша-төгериң чаа форма-биле санап турар. 2000 чылда ортумак ажил төлөвирин мурунку чылдарга деннээр, 2,5 катап өскөн—2500 рубль

болган. Ажилчыларнын алган төлөвирин чогуур үезинде төлөп, бүтү-ле үндүртүлери, өрөлери шилчидип турарлар.

— Харылаада хей чылдарда ажилдап турар күш-ажылдың хоочуннары, муракчылар хей-ле боор, каш кижиден адап көрүнөтүр — деп начальниктен сонургап айттырдым.

— Бистин коллектив интернационалчы, элээн каш нациянык улусу ажилдап турар. Коллективтиң чедишкенин күш-ажылчы кижилерин ачында чедип алдынып турар болгай. “Россия Федерациязынын харылаа-зын мастери” деп аттын эдилекчилери: Е.П.Булатова — Успенка суурдан, Сосновка А.Д. Тамбаева, инструктор-контролер Ольга Доржукай — оларга чоргаарларын бис. Ол ышкы чыл бүрүде эки көргүзүлгөни Балгазын суурда Л.И.Перетякина, Н.Р.Калинина, Межегейден З.Н.Кузнецова, Кочетово суурда почта начальниги О.С.Учука, чолаачылар: Сергей Пашков, Михаил Валдин, В.Күнзено-ол, кывар-чаар материалдар сатып турар оператор Шериг-оол Оюн олар чедип ап турарлар. Улуг боттар И.А.Казанцевага удуртка бухгалтерия улусунуң ажилын база демдегел болуп мен—деп, Е.М.Куулар таныштырып чутаалады.

Елизавета Михайловна чүтпө коллективде хүндүткелдиг, эки удуртукчу эвес, ону Бай-Хаак суурун чурттакчылары, кожуунуң хей санын пенсионерлери, инвалидтери сагыш чолаачыл, кижилерин амыдырал-чуртталгазын эки сайгарып билер, дузаарга удуртукчу деп чутаалап турганын бо-ла дыңнап мен.

Холок-оол МОНГУШ, Танды кожуун, пенсионер.

(Төгүзү, Эгези 2-ги арыда).

болгаш бүрүктөрим хоочурап аараан, ыңчангыс күрүениң чугула ажилын өөмгө орташ беким күсөдип шыда-вас мен, чангыс шак иштинде эм чок орбас-тыр мен, ка-дым экижик берзе-даа, даас-кан сорулгаларны күсөдип шыда-вас мен”. (Ф.И.оп.1.д.30).

1921 чылдың төңгүзүңгө чедир Дарганың албан-хүлээлгезин Буян-Бадрыгы күсөдип келген.

Түргүзүкчү Хурааның соонда Лопсан-Осур 1921 чылдың төңгүзүңгө Хаак-Адаа (сөөлүрүдир Ленинка) деп черге Би-Хемниң, Каа-Хемниң, Тандынын төлөвирин моол бижикке өөредир курстарын ажалган, оларны политиктиг билиглерге өөредип, боду аңаа башкылап турган. Маады Лопсан-Осур баштайгы тыгаш болган деп бо хүнүнде чутаалаар болза ужурул.

1922 чылдың эгезинде ТАР-ның Төп Чөвүлели ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели кылдыр эде алаан, оон дарганың чартык чыл иштинде Маады Лопсан-Осуну томулаан.

Албан езуу-биле чурттуң Чазактан Даргазы болган. Ол чылдың ийги чартында Чазак Даргазынын албан-хүлээлгезин аңаа томулаан, Салтак кожуунуң чагы-рыкчызы Идам-Сюрюн күсөдип чораша (“Тыяның төөгүзү” II том, 95-96 арын).

Лопсан-Осур күрүени Турандан удуртуп-баштап турган, ол хоорай херек кырында республиканың найысылалы апарган.

Лопсан-Осур Тыяның улус-революстун намын тургузарыңа идеялык киришкен. Ол 1921 чылдың октябрь 29-та Кара-Ылш деп черге намын бири Чөвүлү Хураанын организацияларын бирээни (“Тыяның төөгүзүңде” ол черни Маады кожуунуң Дыттыг-Арыгга Софрон Медведович турлаанга эрткен даш тывалар ону “Сапран-ааш” джир.

ТАР-нын тургузар талазы-биле Оргбюро 1922 чылдың февраль 28-тен март 1-ге чедир Туранга ТАР-нын 1 сьездин чылдырлан, ТК-нын Даргазын (1925 чылдан ТК-нын Чингине секретары) Маады Лопсан-Осуну, оралакчыны Даа кожуунуң Шими сумузуң чагырыкчызы Монгуш Нимажапты соңгаан. Моон алгаш көөргө, ТАР-нын бири Чингине секретары Маады Лопсан-Осур болганы илден-дир.

Удаанда Лопсан-Осур Чазак Даргазы болганда, ТК-нын Даргазынын албан-хүлээлгезин ээлчепил күсөдип Ондар Сагчы чангыла, Шырап чагырыкчыга болгаш Монгуш Хуретке дааскан. Будугаазын кочуп даан.

Бир чыл 4 ай эрткенде, 1923 чылдың июль 6-да, ТАР-нын II сьездин эртен, аңаа кол илеткелдерин Лопсан-Осунуң оралакчылары болуп Чазак талазы-биле оралакчызы Идам-Сюрюн, партия талазы-биле оралакчызы Нимажап база Чазактын болгаш ТК-нын Чөвүлелин Павел Медведов кылган, олар Чазак болгаш ТК-да ажил-херек дээш, Лопсан-Осур-биле кады харысалга күлээр кижилер хирезинде, чүгө бурууда-дышкын кылырыңа ыйткенер.

Маңаа холбаштыр Идам-Сюрюн мынча дээш: “... бир эвес нам ажилын ап көөр

ЭЛЕПЕЙЛИГ ЛОПСАН-ОСУР

болза, биске частыргылар турган, ону бисти эртем-биливистиң чавызы болгаш дуржулга-зын эвээжи-биле тайылбырлап болур” (Ф.И.оп.1.д.45, л.7). Нимажап: “ТК-ны чонунг хей нуруузу киришпээ, каш сангыс кижилер сонгаан болганда, ыңчангыс авторитет чок болгаш чонунг калбак кезикин төлөзөвейин турган ТК-ны тараткан, ТК-ны тараткан чылдаганы ында” дээш (Ф.И.оп.1.д.45 л.10).

60-80 чылдарыңа намың идеологтары ТАР-ның II сьездинин дугайын чутаала-жып тура, аңаа Оюнар ко-жуунуңда Оюн Саарбайның чутаазын аажок деткип тур-ганнар. А оң протоколунда шуут-ла мынчаар бижээ: “Чижээ, Лопсан-Осур ону аажок кызып турганыңдан эрги ТК-нын ажилыңа эвээш киришкен деп, Саарбай чутаалаан” (Ф.И.оп.1.д.43, л.8). Ол арында Лопсан-Осунуң чутаазында: “Оргбюрунун ажилын эгезинде кыска чырыдып келген. Оң кир-жилге-биле кандыг ажил-дары кылганын, бар-ла күжү-биле ажилдап турганын ол чутаалаан. Баштай аңаа сай-йыттар Чөвүлелин Дарга-зынга болгаш ТК-нын Дарга-зынга ажилдарын саналдаан, оон соонда билишмес чылда-гааннар-биле Чазактан бол-гаш ТК-дан үндүртүлкен. Саар-бай-биле ажилдаар черинге көржүп, чутаалаар, ону кыс-ка ажилдакчылар-биле бир де-мей көрүп келген”.

Маңаа холбаштыр, төөгү эртемнерин доктору Ю.Л.Аранчынын үнелээшкени арай-ла чөптүг эвес болу деп. Ол мынчаар бижээ: “Чижээ, О.Саарбай ТК-же чүткүп кире берген дүжүметтерин намба удур ажил-чорудулганын сой-галап тура, Лопсан-Осур ону кызып-сурун ТК-га адым кы-зып ажилдаарыңдан чыгала-кан”. (Новосибирскиге 1982 чылда үнгөн “Тыя улустун социализмге төөгүтүрү” номуң 101 арында). Ук сьездиге намба удур ажил-чорудулга, “ТК-же шуругу кир-генер” Саарбайны ажилын-дан чалыткан дээринки дугайында чутаа болбаан. ТК-ны дүжүргенин чылдаганы — партия ТК-ны шуугу ажилдап шыдаазы, партия ажилын сайыратпай келгени, бодун долгандыр революстун чоңу эвилелдеп шыдаазы, адым мазалдарын эрге-ажыктарын камгалайлы турганы болган.

ВКП(б)нын район бю-ро-зун төлөзү Я.С.Чугунуң Монгуш Буян-Бадрыгы бол-гаш Оюн Күрседи-биле кат-тыжып алгаш, Маады Лопсан-Осуну политиктиг амыды-ралдан чалыткан. А оон өңүү Иннокентий Сафьяновту 1922 чылда-ла Революстун шериг чөвүлелин кезигитүр Борис Шумейровичин холтаашкыны-биле бүтү ажил-херектерден чалыткан.

Ынчалза-даа Лопсан-Осур үк сьездиге чаа үндүргөн политиканы боттандырган үнденини тургускан. (Ф.И.оп.1.д.43, л.24). Сьезд “күрүне үндүрүп тургузары эргежок чугула деп санап тур, оон эң кол үргөзү чонунг бай-баятан, шырап кезинге оонажыр ужурул” деп резо-люцияда айткан. (База ында бижээ).

Я.С.Чугуну дугайында каш сөс. Ол — бодунуң үезиниң революстун, Тыяга хамаа-рыштыр хей эки чүдүлгени кылган, П.Л.Бериянын хо-лундан өлгөн. 1965 чылда Ты-яның Аныктырарың Революс-

туг Эвилелин 40 чыл байырлыгыңа кижире-биле Чугунуңуңа кадайы Евгения Николаевна Ростовта Тыяга кээп чораша. Яков Сидорович Ростов областың айыл чок чорук комитетинин началь-нигинге ажилдап турда, 1938 чылда Бериянын кабинетинге алпаргаш, боолал каанын чу-гаалап орду. Чүрээниң согары баксырааш, өлгөн деп мөмө шынылга чорутканын база чутаалаан. Е.Н.Чугунуң (Веремей) сактышкынын “Чалың назының оруу” (“Мо-лодость в пути”, Кызыл 1965 ч.) номда кижирген. Елена Нико-лаевна 1967 чылда мөчээ.

II сьездиге ТК-нын Дарга-зынга Оюн Күрседини соң-гаан, бир чыл 2 ай эрткенде, III сьезд сонгуваан. Ынчалза-даа 50-60 чылдарын партия идеологиязы чонунг угаан-медерелиңге ону ТАР-ның үндүлгезин деп айткан.

1923 чылдың июль 18-те эрткен ТК-нын ийги хуралы партиядан Ажыккайны үндүр-ген (тардыккан партиядан канчап кезигитүр үндүрүлү?). Ажыккайны намдан чүү дээш үндүргени? “Ажилдаар күзе-ли чок, чонунга хамаарыштыр кызгадашкын, үндүртү бол-гаш өске-даа төлөвир кылыр күзели чок, удурланыш-кынары, ылангы партияжи өөрүн кызгадашкын, партияңи идеяларынга таарышпас идея-лары дээш”. “Лопсан-Осур Улус партиязын ТК-нын Даргазын албан-дужалын хүлээп алгаш бодунуң даалга-зын күсөлтгезин база партия-ның программанын чорутпа-ны, а ол ышкы Чазак Дарга-зын албан-дужалыңа ажилдап тургаш, партия про-грамманыңа чөүрөшкө, хей сангың барааннары чарыг-дааны дээш ажилыңдан дүжүктөн” деп бижээ. (Ф.И.оп.1.д.54, л.4-5).

“Хей сангың барааннар чарыгдан Лопсан-Осур кан-чап, 1925 чылда иштиги херектер сайды апарган чүе. (Ф.И.оп.1.д.67, л.9).

Лопсан-Осунуң кадайы шөлүлгөге тургаш, өлгөн Лопсан-Осур боду 1937 чылда бурунгу кыргындарын бол-гаш ыдыктыг ламаларын чачылдарын езуугаар бир куйга кээп олуруп алгаш бо-лунуң өлүмүң “кыйгырыл” эгелээ. Ындыг таарылга-ларда лама кижик соктаан чин-ге-тарааны ышк аякка үргаш, хей хүнүң дүргүзүңда би-чилеп чоорту чир, аш иштин доозар, өлүмүң тыгаш. Маады Лопсан-Осунуң мөчүзү куйда ам-даа чытпышкан дээр-дир.

Маады Лопсан-Осур фео-дал болгаш контрреволюцио-нер деп буруудаттырган. Өн-чү-хөргөңи база хей тур-баан, өске арааттар-биле де-мей турган. А контрреволюст ажил-чорудулганың дугайы-да чангыс-даа барылмаа чок.

Лопсан-Осунуң кадайы шөлүлгөге тургаш, өлгөн Лопсан-Осур боду 1937 чылда бурунгу кыргындарын бол-гаш ыдыктыг ламаларын чачылдарын езуугаар бир куйга кээп олуруп алгаш бо-лунуң өлүмүң “кыйгырыл” эгелээ. Ындыг таарылга-ларда лама кижик соктаан чин-ге-тарааны ышк аякка үргаш, хей хүнүң дүргүзүңда би-чилеп чоорту чир, аш иштин доозар, өлүмүң тыгаш. Маады Лопсан-Осунуң мөчүзү куйда ам-даа чытпышкан дээр-дир.

Маады Лопсан-Осур фео-дал болгаш контрреволюцио-нер деп буруудаттырган. Өн-чү-хөргөңи база хей тур-баан, өске арааттар-биле де-мей турган. А контрреволюст ажил-чорудулганың дугайы-да чангыс-даа барылмаа чок.

Маңаа үндүлгезиң:

I. Төгүңүң ык хырбалал каан арыннарын ажалдарын орадаштың. Шинчлекчилер төөгүңү, ылангыга моол дылдан очулдурбаан материалдары ык өөрөң көөр, билдинмес Лопсан-Осунуң, оон үезиниң дугайын долу айтыр ужурул.

II. Маады Лопсан-Осунуң амыдыралынын, ажил-чорудулганынын дугайында шын болгаш чөптүг чүдүлү “Тыя төөгүзүңү” чаа эдилгезиниң ийги томулга көөр.

III. Маады Лопсан-Осунуң Кошайда чурттап турганы база Урбунде олуп калганы куйлары Маады Лопсан-Осур айтты куйлар кылдыр эде адаарын Бий-Хем болгаш Чаа-Хөл кожуунуң чагырыкчылары сүмөлдөң.

IV. “XX чүс чылда Тыяның шыгараңга кижилери” деп номга Маады Лопсан-Осунуң адын көөр дугайында мээң парлаткан чүдүлүмү хүлээп аларын Ч.Ч.Д. Ондарнын комиссиязыңда диледим.

V. Бо чүдүлү кижилер ылгаар дээш бижээвс мен. Лопсан-Осур болгаш Монгуш Буян-Бадрыгы кайзы-даа улуг ажилдакчылар чораша. Ынчангаш Буян-Бадрыгынын турсакаалын 2003 чылда, оон ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелин Даргазынга сонугтуканын 80 чылда, Кызыл хоорайга тургузар үе келген деп санап турар мен.

Дозур-оол ТИНМЕЙ.

I. ТААРЫМЧА ЧОК ЧҮҮЛДЕР

Амыдыралдың езу-чаң-чыларды долгандыр хүрээ-лелдин деңизигүрүн таарыш-тыр тургузарыңа утланган. Бо талазы-биле ажил ам су-лараан деп болор. Оон улугер-чижөктөри Кунгуртугда база бар. Чижээ, чурттакчылар ба-жын чанынын кир-богун тус-кай айткан онгарже төкпейн турар. Ногаан чечектер, чаа-гай охт-сиген үнгөн айыраң-нарже олар богун төп турар. Кудумчу, суур иштин чыгыг-богунда ымыраалар, сээктер, коргунчук курт чажарлар өзүп, төрүп турар. Олар дээр-ге аарыг, чут тыгылдырар болгай.

База бир эң таарымча чок чүүл дугайында биживейн баар аргам черле чок-тур. Бо чылдың май 15-те школа тудуунуң ажилдакчылары бригадири баштадыр ээ-хайыра чок чорун көргүзүп, өрт үндүргөн. Олар дээр-ге Чымба Доржу, Александр Дамык, Яков Шымшиш, Мурат Баянов-дыр. Оларнын таарым-ча чок үлгедиглери элээди назылырларга багай үлгө-гө-чөк-тир.

Өрт болганынын чылда-гааны билдингир. Эзиртир арага ишкен чоруктуң түң-нели. Эзиртир ишкен кижилерде харысалга кайын турар ийик. Чөже гектар өргө-гө-нениң, когаралың сан-түңү тургустунаан. Суму чагырга-зы, өртке удур хемчеглер чорудар, арга-арыг камгалаар кижилер бо удаада мырнай ыт чок арткан.

Төрөөн бойдузун чамдык чурттакчылары автомашина

чогунга сылдагалап суурнуң мырнай чанындаан арга-арыг-жыңын массалык-биле кезип кирипкен. Суур чанындаан ыш-кезип белеткээрин оларга кым чөпшээрээн боор. Чу-румда көрдүнгенин езуугаар алгырга, арга-арыг камгалак-чызы чурттакчылар чедер 2 километр ыракта девискээр иштинден чөлшээрел бижип берип турар.

Михайл Хүрбеевич Чып-сын — лесник. Оон харылаар девискээри хөлчөк улуг. Улуг девискээрге бир болукту чүте тургузуп болбозыл? Олар күш-ажыл төлөвирин боджет-тен эвес, боттары тып ажил-даар бир аргадан-даа тургузуп болгай: корум-чурум үрзөө-нерге торгаал оонап, суд дамчыштыр акша-төгери-каа тырттырып болгай.

Өрттер үезинде аңаа удур хемчеглер ап чорудары берге болуп турар. Чагырга дарга-лары Галина Васильевна Дон-дуп, Анатолий Васильевич Магын суурда чоңу, албан черлерин болгаш организа-цияларын хаара тудуп шыда-вайн турар. Чон, албан чер-лери болгаш организациялар өртке удур хемчеглерге ам-даа кирип чачынкаан. От, өрт-халап дээр-ге оңа айыл-дыг болушук. “Өлден артар, өрттен артпас”.

2. ЭҮТ ХҮЛЭЭП АЛЫЧЫЛАРЫ

Суурга өрөгөлөр шагдан бээр дузалал ажил-агилыг чораша. Мыйсыгы болза, шээр мал, ажилчын аяттары чон тудуп турду. Сөөлгү чылдарда мал тудары бергелдээ. Оор-

лар, өшкү чудаанын үзөр дээ-ни ышкыш, бири ээлчегде камгалгай чок өрөгөлөргө малын баштай курулгандыр. “Ээт хүлээп” алырлар келер. Чуртташтары, тала-дугайла-ры болуп, олар чок ээти на-ры-шээр дээр эвес. “Чакык-чылар” база чылдың чытпайн баар, дүңе оорлааш, соң алган малынын коң ээдин саткаш турулар. Олар арында хөл-чөк чик өртөккө шуудар.

Езулут ээлери болза, каш чыл улаштыр азырал келген каш малын чик өртөккө черле сатып олурбас. Арага-дарыгта алысхан ээлер харын өг-бүлөзиден чажырып, коң ээти дүргө-биле шыгууду-вудуп болур. Чонун малынын коң ээдин, субпродуктарын сатып-сайгарарынын байда-лын суму удуртукчулары Г.В.Дондуп, А.В.Магын тургузуп албаан. Бо талазы-биле спе-циалистерин күш-ажылы организааттынмаан.

Мал учуду сандаргай, кон-троль болгаш шыгыны кынал-да четкизи тургустунаан. Учур, ветеринария хайгаралы багай денгелек. Арат (тараа-чың), дузалал ажил-агилыг-лар ортузунда төрүүр мал до-таазынын дугайында айт-тыр чедир шийтирилгетин-мейн турар. Бо талазы-биле төп кожуунуң дуржулга-зы, практиказы Кунгуртугда херек. Бир эвес төрүүр башка оонаштыр дотацияны өрөгө-лер ап эгелеп болза, чин-же сатылгыларын холунче өскүс аңаа-да кайын кирер.

Кызыл кожуун эргелели-ниң биске чедириттер “бал-дыры” амдылыгында кошкан. Көдөө ажил-агил болгаш аш-чем яамызынын өскөргө-лө-риниң дугайында солун ме-

дээлер Кунгуртугда база кээп турар. Наадын бүдүүзүңде яамынын бир шырап болуу биске келгеш, боттуп дуздан чедирген болза деп бодалдыг мен.

Көрүңер даан! Чон малын оорладан алгаш, хомуда-рыңдан түвексирген тур. Ша-к ындыг байдал тургустунган. Ол дээр-ге эрге-хоойлу бааза-зын чүт черде тургусту-нааны-дыр. Кунгуртугже бир каш айлар дүргүзүңда ОМОН болуң күш-хүнези-биле чо-рудулкан болза, кижилер амы-рар. Күш-ажылгыр, эрес-кежээ бо оолдарны көргөш, түс черини аныктары өрү тургызын.

Чылдың баштайгы чарты-ны эрте бергени шала хомудан-чыг-дыр. Бистер чамдык ажил-хөрөктеристи чедир кылып күш четпейн барды-выс. Ылангы аныктарын күш-ажылга белеткээр тала-зы-биле. Вир эвес баш удур ду-гуржук, Чазак, амылар, ко-митеттер деткир болза, Кы-зылдың күрүне университе-диниң үстүкү курсчарынын киржилге-биле ПТУ-ларга, тускай ортумак өөредилге черлеринге белеткел курста-рын ажытса чүл деп, санап бар. Керээ-дугуржулга езу-гаар ону чорудары бажырмы-чалыг. Студенттерин баар-кээриниң өртөктерин Чазак яамаларга чингелдеп кыл-дыр дагым болу. Арткан шыгделдер, чарыгдалдарны суму, чон түс чер үндүртүл-рин, ада-иелерин, шырап деткичтерин киржилге-биле дутлап болу деп.

Ранса ЧЫПСЫН, Кунгуртуг суур.

КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ АДЫ — СУУРУМУНҮҢ ТӨӨГҮ

ТЫВАНЫН XX ЧУС ЧЫЛДА ШЫЛГАРҢАЙ КИЖИЛЕРИ

(Тонгүзү, Эгези 1-ги арында).

алдаржаан. Хей мал-маганын болгаш "Самдар-Кожай" деп атка четкен. Ол киреде күрүнеге ээт, сүт, дук планнарын күөсидир талазы-биле совхозка дузалап чораан.

59. **МОНГУШ Сергей Сайын-Белекович** — иштиги херектерин генерал-майору, Тыва Республиканың иштиги херектер сайыды. Иштиги херектер органнарында 28 чыл ажылдап турар. "Хүндүткелдин Демдээ" орден-биле ийи катап шаңаткан.

60. **МОНГУШ Алдын-кыс Санаа-Байыровна** — республиканың сураглыг саанчызы. Ленин, Күш-ажылдың Кызыл Тук, Октябрь Революциясы орденнерин эдилекчизи, Россия Федерациязынын көдээ ажил-агыйнын алдарлыг ажилдакчызы.

61. **НАМДАЛ Орус-оол Сандыкович** — колхоз шимчээшкениниң идепкейлиг кижикчизи. "Мөрөн" совхозка 40 ажыл чылда малчынаан. Ленин, Октябрь Революциясы, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнерин эдилекчизи. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны.

62. **НАСТЫК-ДОРЖУ Донгак Сүлдемович** — колхоз шимчээшкениниң идепкейлиг кижикчизи. Октябрь Революциясы орденниң база ССРЭ-ниң хей-хей медальдары-биле шаңаткан. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң улус депутаты чораан.

63. **ООРЖАК Хунаштар-оол Сүрүн-оолович** — Тыва Республиканың улустун хөөмейжизи, Бүтү-эвилелдин болгаш делегей конкурстарының лауреады.

64. **ОЮН Күрседи (Сайын-Белек) Кеңден оглу** — Копту дайынын кижикчизи, Тывага партизан шимчээшкениниң эң идепкейлиг кижикчилеринин бирээзи. Баштайгы арат революционерлеринин бирээзи. ТАРН-ның организаторларынин бирээзи, ТАРН-ның II-ти съездинге ТАРН Төп Комитетинин Даргазына сонгуктан.

65. **ОЮН Вадим Орамбалович** — Чөөн-Хемчик кожунун "Большевик", Кызыл кожунун "Тилелге" совхозтарга директорлап, Тыва АССР-ниң агроуплетпур тургузуунун даргазына, 1993 чылдан 1996 чылга чедир ТР-ниң Чазак Баштыгының бирги оралакчызына ажилдаан.

66. **ОНДАР Өргөлээр Чүвүрекович** — ССРЭ-ниң хостуг хүреш талазы-биле баштайгы тыва спорт мастери, Тываның күрүниверситетинин күш-дамыр кижизидилге факультетинин амгы деканы, педагогика эртемнеринин кандидаты.

67. **ОНДАР Чимит-Доржу Байырович** — Сайыттар Чөвүлениниң 1977-1984 чылдарда Даргазы. Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Президиумунун 1984 чылдан Даргазы, Россия Федерациязынын Чоннарынның ассоциациязының Даргазы.

68. **ООРЖАК Бинаажык Уларович** — Тыва Арат Республиканың алдарлыг малчыны, ТАР болгаш Ленин орденнерин эдилекчизи.

69. **ОЮН Даргаакы Туван оглу** — чонун маалдыры, Элегес хемнин Өл-Арыг тулазынче генерал Бакининиң отрядын Кочетовтун партизан отрядына чылча шалтыраы-биле өжөгээр элerti берген. Дайзын-биле эрес-дидим тулушкан.

70. **ПОЛУХАХ Юрий Георгиевич** — экономика эртемнеринин доктору, Инвестиция болгаш тулук экономиказының делегей академиязының академиги. Россия экспорттарының шийинчил эртем-консультация төвүнүн эксперти, Тыва АССР-ниң алдарлыг экономисти.

71. **ПИЧЕН-ООЛ Тимофей Кузечевич** — тыва эки турачы, Ада-чурттуң Улуг дайынын кижикчизи. Тыва Арат Республиканың орденни-биле шаңаткан. Чөөн-Хемчик кожунунун СЭКП-ниң XXII съездин аттыг совхозунун даргазына ажилдаан. Октябрь Революциясы орден, Алдар

орденниң ийги чергези-биле, "Хүндүлелдин Демдээ" орден, Тыва Республиканың орденни-биле шаңаткан.

72. **ПОРУЧНИК Аркадий Прокофьевич** — Тыва АССР-ниң алдарлыг тутугчузу.

73. **ПОШЕЛЮЖНЫЙ Иван Порфирьевич** — Тываның чер тургузуунун органнарына 40 чыл хире ажилдаан. Республиканың янзы-бүрү булунарарында бөгүндө ажилдап чоруур өөреникчилеринге чер тургузуунун талазы-биле байлак дуржулгазын дамчыдып берип келген. Тыва АССР-ниң алдарлыг чер тургузукчузу. Россияның Хүндүлүг чер тургузукчузу.

74. **ПОРЮБОВ Сергей Вакисович** — Тыва Республиканың Улустун чогаалчызы, Тыва АССР-ниң Күрүне шаңалының лауреады, Тываның литература болгаш уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы. Тыва Арат Республиканың Уран чүүл комитетинин болгаш Чогаалчылар эвилелиниң даргазы болуп ажилдаан. А. С. Пушкинниң "Евгений Онегин" деп шүлүктээни романын тыва дылче очулдурган.

75. **ПАЛЬМЕАХ Александр Адольфович** — тыва бижиктин үндеилекчилеринин бирээзи, Тыва АССР-ниң литература болгаш уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы.

76. **САФЬЯНОВ Иннокентий Георгиевич** — баштайгы Бүтү-тыва Тургузукчу Хуралдын организаторларынның бирээзи.

77. **СЕРЯКОВ Владимир Ефимович** — Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлениниң Даргазына хей чылдарда ажилдаан. Тываның социал-экономика хөгжүлдээинге улуг үлүг-хуузу кириген.

78. **СОЛОВЬЕВ Евгений Павлович** — Ада-чурттуң Улуг дайынын кижикчизи, Каа-Хем райкүсүмунун даргазы, Сүт-Хөл районун МТС директору, "Сүт-Хөл" совхозтун директору, Току кожунунун көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги чораан. Кызыл Тук, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери болгаш ССРЭ-ниң медальдары-биле шаңаткан.

79. **СОЯН Алдын-оол Соколович** — Эрзин кожунда "Чаа орук" совхозтун хойжузу болуп 40 ажыл чыл ажилдаан. Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле ийи удаа шаңаткан. ССРЭ-ниң Дээди Советинин депутаты чораан.

80. **САТ Чүмүт-Дакы Саны-Ширин оглу** — 1932 чылдан 1938 чылдарга чедир ТАР-ның Сайыттар Чөвүлениниң Даргазы болгаш даштыкы херектер сайыды чораан. ТАР-ны бажыглар болгаш хөгжүдөр ажилга ачы-хавыязы дээш Республика орденни-биле шаңаткан.

81. **СТАЛ-ООЛ Толош Арапханович** — СЭКП Барыин-Хемчик райкомунун бирги секретары чораан. Айыл чок чорук органнарына албан-хүлээлге күөсидип тургаш билдиги ужурукчу кылдыр болуп көргүскен. Күрүнениң айыл чок чорук черинин полковниги, ССРЭ-ниң хей медальдарының эдилекчизи.

82. **СОДНАМ-БАЛЧЫР (Амбын-ноян)** — Амбын-ноян Соднам-Балчыр болза амбын-ноян Комбу-Доржунун оглу, сөөлүг он үшкү ноян болган. 1916 чылдан 1921 чылга чедир Тываны чагырып турган. Танды-Тыва Арат Республиканы — бот-догунаан күрүнени тургузганын Бүтү-тыва Тургузукчу Хурал чарлаан. Соднам-Балчыр оон бирги даргазына сонгуктан.

83. **САНДАН Семен Баянович** — Тыва АССР-ниң алдарлыг тутугчузу, Ленин болгаш "Хүндүлелдин Демдээ" орденнерин эдилекчизи.

84. **СОДУНАМ Андрей Байкараевич** — "Х Улут Хурал" совхозтун хойжузу, Күш-ажылчы Алдарының II болгаш III чергези, "Хүндүлелдин Демдээ" орденнерин эдилекчизи.

85. **ТАМДЫН-ООЛ Василий Санмасович** — "Хүндүлелдин Демдээ" үш орденнерин эдилекчизи, Тывага миллионер баштайгы колхозтун удуртукчузу, Тыва АССР-ниң көдээ ажил-

агыйнын алдарлыг ажилдакчызы.

86. **ХЕРТЕК Анянды Мандыпай оглу** — Тыва Арат Республиканың Моол Арат Республикага баштайгы элчини.

87. **ХОВАЛЫГ Тоткан Соном оглу** — Тыва Арат Республиканың автотранспорт ажил-агыйнын бирги начальниги болгаш үндеилекчизи.

88. **ХОВАЛЫГ Нарамандыгы** — Тыва Арат Республикага коржаа шимчээшкениниң үндеилекчизи.

89. **ХУРАГАН Иван Иванович** — хоочуннар ортузунга хостуг хүрешке делегейин ийи дактыр чемпиону, Тыва Республикага самбо болгаш дзюдо федерацияларынның үндеилекчизи.

90. **ХОМУШКУ Кеңден-Сүрүн Езутуевич** — Тывага буддизмин үндеилекчилеринин бирээзи, Бурятиянын Иволга хүрээинге албан хаап чораан.

91. **ХОВАЛЫГ Шораан Алексеевич** — спортчу ориентация талазы-биле Европа чемпиону.

92. **ХОВАЛЫГ Анял-оол Дытпаевич** — республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарынын хоочуну, "Кидат-совет найырал" юбилей медальды, "Хүндүлелдин Демдээ", Тыва Республика орденнерин эдилекчизи. РФ-тин алдарлыг юриси.

93. **ЧИМИТ Чили Санчыкович** — Тываның баштайгы ужулукчуларынның бирээзи, Тыва авиабүдүрүгенин хоочуну.

94. **ЧУЕВА Ольга Павловна** — Тандыга 1945 чылда уасток агрономундан күш-ажылын эгелзэн. Танды районун "Революциянын чалбыгы" совхозка хей чылда директорлаан. Тыва АССР-ниң алдарлыг агроному. ССРЭ-ниң Дээди Советинин ийи чыгыжынын депутаты чораан.

95. **ЧУПЛУР Бады Монгушевич** — Тыва Республиканың кадык камгалаалынын сайыды чораан. Ангелага ажилдап тургаш ажил-инженге эң тергин кылдыр бодун көргүскен. Улустарнын найырали орденни эдилекчизи.

96. **ЧАРАСЫ-ООЛ Алексей Иргитович** — республиканың сураглыг журналистеринин бирээзи чораан. Солуннар редакцияларына ажилдаан, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитетинин тележурналисти.

97. **ЧАДАМБА Леонид Борандаевич** — тыва дыл болгаш номчулга талазы-биле баштайгы өөредилге номнарын автору. 1945 чылдан ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Күш-ажылдың Кызыл Тук орденни-биле ийи удаа, ТАР орденни-биле шаңаткан. Тыва АССР-ниң культуразынын алдарлыг ажилдакчызы.

98. **ЧООДУ Кидиспей Дагбаевич** — Тываның баштайгы ужурукчузу, ТАР Чазаның кежигүнү чораан Тыва Арат Республиканың Күш-ажыл болгаш Республика орденнери-биле шаңаткан.

99. **ЧЫРГАЛ-ООЛ Алексей Боктаевич** — ССРЭ-ниң Улустун артисти, РСФСР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы Тыва АССР-ниң Улустун артисти.

100. **ЧАКАР Соян Сотпаевич** — иштиги херектерин генерал-майору чораан. Милициянын мергежилдик ажилдакчылар-биле четчелээринче эвээш эвес күженишкенин салып чораан.

101. **ЧАВЫДАК Кара-оол Сандакович** — Ленин орденни эдилекчизи, Тываның сураглыг трактористеринин бирээзи. Тыва АССР-ниң Дээди Советинин депутаты чораан.

102. **ЧЫМБА Александр Мангышевич** — 1941 чылдан 1944 чылга чедир Тыва Арат Республиканың Министрлер Чөвүлениниң даргазы. 1944 чылдан 1959 чылга чедир — Тыва автономнуг областың ажилчы чоннар депутаттарынын күөсүмунун даргазы. Республика орденни, үш Ленин, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери-биле шаңаткан.

103. **УДУМБАРА Чамыр Александрович** — генерал-майор, удуртуп болгаш оперативтук ажил талазы-биле улуг арга-дуржулгалыг, хей-хей чылдарын дургузунда Россия Федерациязынын айыл чок чоруун хандыраарынын херзэнге төлөптүг үлүгүн кириген.

104. **УХОВ Виктор Алексеевич** — "Тыва даг-дүг" комбинаттын баштайгы директору.

105. **ШОМА Семен (Тессен) Данилович** — генерал-майор чораан, Тыва Арат Республиканың баштайгы шериг сайыды, ТАР-ның ийи Кызыл Сылдыс орденнери-биле шаңаткан.

106. **ШАГДЫР-СЮРЮН Оюн Санаевич** — Тывага профэвилел шимчээшкениниң үндеилекчизи, 1913 чылда Делегейинг профинтерн VI конгрессинин ажилына киришкен, Тыва Республиканың Орденни эдилекчизи.

107. **ШИРШИН Гргорий Чоолуевич** — СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары, төөгү эртемнеринин кандидаты, Тыва Республиканың Дээди Хуралынын Бюджет, сан-хөө болгаш үндүрүтүлгү талазы-биле комитетинин даргазы.

108. **ШЕТИНКИН Петр Ефимович** — Тывага партизаннар шимчээшкениниң удуртукчузу, хамааты дайынын маалдыры.

109. **ШИШВИН Николай Петрович** — шыр-шраа талазы-биле Тываның хей дактыр чемпиону.

110. **ШААЛЫ Александр Топасевич** — Сүт-Хөл, Өвүр, Чөөн-Хемчик районнарын көдээ ажил-агый бүдүрүлгелерин удуртуп турган. Республиканың көдээ ажил-агыйнын алдарлыг ажилдакчызы, "Хүндүлелдин Демдээ" орденни болгаш ССРЭ-ниң хей-хей медальдарының эдилекчизи.

111. **ШИРИПЕЙ Николай Дамбаевич** — СЭКП Тыва обкомунун пропаганда болгаш агитация килдизин эргелекчизи чораан. Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитетин үр чылдарда удуртуп турган.

112. **ШИГИН Александр Дадаевич** — республиканың хергелекчилер кооперациязынын хоочуну. ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун Хүндүлел бижиги, Ленин орденни, "Совет хергелекчилер кооперациязынын тергини" херек демдээ, ССРЭ-ниң хей-хей медальдары-биле шаңаткан.

113. **ШАГДЫРЖАП Иргит Часынович** — Тываның Революстуг Аныктар Эвилелиниң идепкейлиг организаторларынның бирээзи. 1925 чылда Тургузукчу съездине Тываның Революстуг Аныктар Эвилелиниң Төп Комитетинин Чингине секретарына сонгуктан. Сөөлүредир ол ТАРН ТК-ның Чингине секретары болган. Хувискаалчы Тываның мурунга ачы-хавыалары дээш Тыва Арат Республиканың орденни-биле шаңаткан.

114. **ШЫБЫРАП Монгуш Какыйлаевич** — Республиканың удуртуп органнарына хей-хей чылдарда ажилдаан, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлениниң Даргазынын оралакчызы, Тыва АССР-ниң Улуску контроль комитетинин даргазы болуп турган, ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле шаңаткан.

115. **ФЕДОРОВИЧ Галина Ивановна** — Тываның кадык камгалаалынын хоочуну. Оон алы-биле республикага акушер-гинекология дузанынын хөгжүлдээни холбашкан. Тыва АССР-ге херээженнерин кадыкшыл системазынын үндеилеринин ол салган. Күш-ажылдың Кызыл Тук орденни-биле шаңаткан. Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи.

116. **КОЖАКОВА Анастасия Федоровна** — Тываның хей-ниити чөмөнчилтезинин хоочуну, "Хүндүткелдин Демдээ" орденни болгаш хей-хей медальдарынын эдилекчизи. Улуг-Хем район Советинин, а ол ышка Кызыл хоорай Советинин депутаты чораан.

Оюн-оол Көк-оолович САЛЧАК

Россия Федерация-зының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Оюн-оол Көк-оолович Салчак озал-оюндакка таварышкан. 2001 чылдың август 8-те мөчээ.

О. К. Салчак 1964 чылдың ноябрь 3-те Бай-Тайга кожунун Кызыл-Даг суурга төрүттүгөн. РФ-тин алдарлыг чурукчузу Дондук Хертекович Тойбухааның удуртуп турганы анык даш-чонукчуларынның белгүмүнге өөренип чораан. 1986 чылда Кызылда уран чүүл училищезинин чурулга салбырын дооскан. Күш-ажыгынак болгаш сорук-чүткүлү улуг болганы-биле О. К. Салчак республика делгелелеринге 1985 чылдан, а Бүгү-россия зона делгелелеринге 1986 чылдан бээр кижикп келген. Оянзы-бүрү хевирлерин болгаш уламышыкчыларнын чогаалдыкчы ажилдарын тургускан. Чонардаштан бичи хевирин скульптураларын, ыштан хөгжүм херекселдерин, демирден сүй белктерин кылып чораан.

Оон чонардаштан ажилдары Москва, Санкт-Петербург, Красноярск хоорайларга эртен улуг делгелелерге чон кайгап ханган. Анык талантылыг чу-

О. К. Салчак хей-ниити ажил-чорудулганы идепкейлиг ботандырып турар үезинде, 6 чыл дургузунда, Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелинин баштаар чериниң кежигүнүнге сонгуктан.

Школачы ийи уругун адазы, салым-чаянын аныктарын дагдынык-чызы чораан. Талантылыг чурукчу Оюн-оол Көк-оолович Салчактын дугайында чырык-кылыг тураскаал оон чогаалдарына болгаш чонунун угаан-сагыжына кезээде артар.

Ч. Ч.Д. Ондар, В. Г. Вальков, В. О. Наксыл, А. А. Даржай, А. О. Ойду, А. С. Кагай-оол, А. В. Кудоярова, Д. Х. Тойбухаа, М. О. Монгуш.

ТР-нин Культура болгаш кино яамызы Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү

Оюн-оол Көк-оолович САЛЧАКТЫН

озал-оюндакка таварышкан, мөчээни-биле оон өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүнге ханы кажылдылы илередип тур.

АЧЫ-БУЯННЫГАР

Кижиниң амьдыралына чүү-даа тура бээр. Чоокта чаа сагыш-сеткилим мунгаралындан ханым бажышкыны 220 четкенин ден думчуум иштигин дамыры чарлы берген. Харын-даа даштыгыне чарлы бергени эки болган. Бир эвес бажым иштинге дамыр чарлы берген болза, чонумдан, эш-өөрүмден кезээ мөңгөде чоруй баар турдум ийнаан.

Чарлы берген дамыр белең дугалбас чүе-дир. Ханым тектүп туруп берген. Думчуку дугалп аарга, иштинче төктүр. "Дүрген дуза" эмчилери мени Республика эмнелгезинин думчук, кулак, боостая эмнээр салбырына эскепкен. Ынчан делжерун эмчи Руслан Владимирович Ким чарлы берген дамыр дугалп, шарып, чыгырып алгаш эмнеп, тыным алган. Эмчилер-даа ачы-буянынга-ла-дыр. Чакгыс бөчкөк эвес, та чеже кижинин тынын ынаар алганнар.

Ук думчук, кулак, боостая эмнээр салбырда колдунда кулак (острый отит, жезотит), думчук (гайморит, полипозный, деформация), боостая (ангина, ларингит, трахеит, транзитит) болгаш оон-даа эске үстүнде адаттыг органнарга хамааржыр аарылардан аараан кижилер эмнедип турар. Ук аарыларнын им делдектерин ында эмнедип чыдар, кулаан, боостазын, думчуун шарыдып алган кижилерден көрүп болур. Ыланга думчуун шарыдып, гипсидет алган кижилерин көскүзү кон-

чуг. Кижиниң амьдырал-чурттаарына эң эргежок чугула думчук, боостая, кулакка кезишкенин чорудары дыка нарын. Ындыг операцияларны ук эмнелгеде ажилдап турар дээди категориялыг эмчилер эргелекчи Александр Георгиевич Смирнов, эмчи Руслан Владимирович Ким чоруп турар. Бо ийи эр эмчинин ажилына мергежилдин, эмчи сестралары-биле найыралдын, оларны хүндүлээрин, аарыг кижилер эмнеп турда, элтин магадальм. Бо найыралдыг коллектив эргентиниң 9 шактан эгелеп-ле, аарыг кижилерин эмнеп эгелей бээр. Үстүнде адааным улуг эмчилеринге улуг эмчи сестразы Ирина Монгуш-овна Доржукай, эмчи сестралары: Надежда Чимит-ооловна Сааг (ук эмнелгеде 17 чыл ажилдап чоруур),

Айлан Дамбаевна Монгуш, Марина Тере-Бадыевна Увандай, санитарлар: Л. Ш. Чымбалак, Ч. К. Монгуш, У. Ш. Хунажык кызымаа-биле дузалажып, аарыг кижилерин эмнээринге үлүүн кижирп турарлар.

Ылангы ук эмнелгени эргелекчи А. Г. Смирнов республикада таньвас кижии кайда боор. Хевир урелген думчук эдип турда, дыка уран шевер эмчи-ле болгай. Эмнээр талазы-биле база дыка шырык. "Эки-ле эмчи" дээин чеке-даа кижиден дынчаан мен. Ол 1974 чылда Читаның күрүнениң эмчи институтун дооскаш-ла, чуртталгазынын хей кезини Тыва Республикага ажилдап келген. Мени эмнеп турган Руслан Владимирович Ким база оон чыда калбас. Мергежилни тергини эки билдр. Нарын кезишкени-

нер база кылып турар. Солагай талакы кулаам черле дынчавас кижии мен. Чүүден чүү эвес дээш анаа көргүстүм. Шагга бүдүү аарып турган, аарыг черин долгандыр артык шырымалар дуй үнүп келген, ынанганш дынчавас кулактыр, нарын кезишкени кылып болза эки-дир деп дораан тодаратты.

Кулак, думчук, боостая дээрге кижиниң чурттаарына эң эргежок чугула чоругаар деп үстүнде чунаалаан болгай мен. Ынанганш оларны эмнээр үстүнде адааным эмчилерин ажилына улуг-улуг чедишкенин, амь-хууда амьдыралына аас-кежикти күзеп каар-дыр мен.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧЫР-ООЛ-ДУН тарттырган чуруктары.

ЧУРУКТАРДА: (үстүнде) эргелекчи А. Ч. Смирнов, (ортузунда) Р. В. Ким аарыг кижии шинчип ор, (адаанда) дузалакчы санитарлар ажил үезинде.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазак болгаш "Шын" солун редакциязынын коллектив.
Кол редакторун хүлээлгезин күөсидип турар Күстүгүр САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Күстүгүр САТ, Елена Монгуш, Чымысмаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторунун оралакчызы — 3-33-91.
Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94.

КИДИСТЕР:
Нитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, үлетпур болгаш медээлер кидистери — 3-34-98, компьютер өрөөлү — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солуну "Шын" солун редакциязынын компьютер төвүнге эрзеп болгаш чыксаган. Недельда үш катап үнөр. Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 4305. Чагыл 85.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тыва-кредит", Кызыл ИНН-1701008465; корресп. 3010181060000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хойуулдугулазына чорудулгазына контроль болгаш бүртүктелген Тыва деңизин эргелекчиге бүртүктелген. Бүртүктелген дугаары — Т-00007. ТР-нин парламал болгаш информация куркомитетинин типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшөйин барып болур. Айтыгынган саннары болгаш эске